

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ доктор історичних наук, професор, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: iwakos@ukr.net

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Геополітичне становище Південної Київщини як чинник формування політичної самостійності українського козацтва

Анотація. Метою статті є аналіз чинників геополітичних трансформацій, які визначили процес формування політичної самостійності саме українського козацтва на етапі до появи ранньомодерної Української козацької держави у середині XVII ст. **Наукова новизна.** Трансформація української козацьчини з аморфної групи порубіжних промисловців у стан нової еліти українського суспільства ранньомодерної доби є унікальним явищем в історії не лише України. Однак досить часто ця обставина декларується без належного пояснення чинників, які зумовили таку кардинальну соціологічну видозміну. Тому ми звернули увагу на один із найважливіших таких чинників, яким був фактор специфіки геополітичного становища Південної Київщини впродовж другої половини XV – першої половини XVII ст. Зокрема, було з'ясовано його вплив на формування політичної самостійності українського козацтва. Це мало надзвичайно важливе значення для динаміки етносоціальних процесів у межах всієї тогочасної української спільноти. **Висновки.** Напівавтономний статус південних староств Київського воеводства і у складі Великого князівства Литовського, і у складі Речі Посполитої був основою для розвитку політичної самостійності українського козацтва, а також пізнішої екстраполяції вже «козацького устрою» на ці терени. Ці процеси мали епохальне значення для формування ранньомодерної української нації та були зумовлені радикальними геополітичними трансформаціями у Центрально-Східній Європі впродовж другої половини XV ст. Поява потужних цивілізаційних викликів з боку новоутворених мусульманських держав – Османської імперії та Кримського ханства, змусила осіле християнське населення південних рубежів Литовсько-Руської держави, яким були мешканці Південної Київщини, дати адекватну відповідь. Нею стало українське козацтво, що було гарантом геополітичної стабільності всього Великого Кордону України. Цьому сприяло і невпинне зростання політичної самостійності козацтва.

Ключові слова: українське козацтво, геополітичні трансформації, політична самостійність, Південна Київщина, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Кримське ханство Українська козацька держава, ранньомодерна українська нація.

Kostiantyn IVANGORODSKYDoctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>, e-mail: iwakos@ukr.net

GEOPOLITICAL SITUATION OF THE SOUTHERN KYIV REGION AS THE FACTOR OF FORMING THE POLITICAL INDEPENDENCE OF THE UKRAINIAN COSSACKS

Abstract. The purpose of the article is to analyze the factors of geopolitical transformations that determined the process of forming the political independence of the Ukrainian Cossacks at the stage before the emergence of the early modern Ukrainian Cossack state in the middle of the 17th century. **Scientific novelty.** The transformation of the Ukrainian Cossacks from an amorphous group of border industrialists into the status of a new elite of Ukrainian society of the early modern era is a unique phenomenon in the history of not only Ukraine. However, this circumstance is often declared without a proper explanation of the factors that led to such a radical sociological change. Therefore, we drew attention to one of the most important such factors, which was the factor of the specificity of the geopolitical situation of the Southern Kyiv region during the second half of the 15th – first half of the 17th centuries. In particular, its influence on the formation of the political independence of the Ukrainian Cossacks was clarified. This was of extremely important importance for the dynamics of ethno-social processes within the entire Ukrainian community of that time. **Conclusions.** The half-autonomous status of the Southern Kyiv region both within the Grand Duchy of Lithuania and within the Polish-Lithuanian Commonwealth was the basis for the development of political independence of the Ukrainian Cossacks, as well as the later extrapolation of the “Cossack system” to these territories. These processes were of epochal importance for the formation of the early modern Ukrainian nation and were conditioned by radical geopolitical transformations in Central and Eastern Europe during the second half of the 15th century. The emergence of powerful civilizational challenges from the newly formed Muslim states – the Ottoman Empire and the Crimean Khanate – forced the settled Christian population of the southern borders of the Lithuanian-Ruthenian state, who were the inhabitants of the Southern Kyiv region, to give an adequate response. The Ukrainian Cossacks became this group, which was the guarantor of geopolitical stability of the entire Great Border of Ukraine. This was also facilitated by the constant growth of the political independence of the Cossacks.

Keywords: Ukrainian Cossacks, geopolitical transformations, political independence, Southern Kyiv region, Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth, Crimean Khanate, Ukrainian Cossack State, early modern Ukrainian nation.

Постановка проблеми. Трансформація української козащини з аморфної групи порубіжних промисловців у стан нової еліти українського суспільства ранньомодерної доби є унікальним явищем в історії не лише України. Однак досить часто ця обставина декларується без належного пояснення чинників, які зумовили таку кардинальну соціологічну видозміну. І, прагнучи подолати цю прогалину в межах історичної науки, ми хотіли би звернути увагу на один із найважливіших таких чинників, яким безперечно є фактор специфіки геополітичного становища Південної Київщини впродовж другої половини XV – першої половини XVII ст. І, зокрема, з'ясувати його вплив на формування політичної самостійності українського козацтва, що мало своєю чергою надзвичайно важливе значення для динаміки етносоціальних процесів у межах всієї тогочасної української спільноти. При цьому варто наголосити ще й на тій обставині, що з'ясування геополітичної специфіки генезису українського козацтва вже доводить його контекстуальність у вимірі всесвітньої історії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Крім того, в загальному контексті геополітична концепція сприяє дослідженню й інших напрямів і явищ української історії, в тому числі й процесу етнічної консолідації українців і їхніх земель, чинників державотворення, формування національної самосвідомості, участі у міжнародному житті. Разом із тим, як слушно відзначає Р. Симоненко, «з геополітикою тісно пов'язане і комплексне вивчення історії кордонів України» [1, с. 108]. У нашому випадку це актуально, передусім, з огляду на те, що власне українське козацтво було «продуктом» Великого Кордону України, на чому дослідники наголошували вже неодноразово. В цілому ж, історіографія пропонованої проблеми нечисленна і представлена, як правило, розробками переважно черкаських істориків [2–6]. Концептуальною схожістю відзначається також нещодавня праця Д. Вирського, присвячена розгляду ранньомодерної України в контексті глобальної історії [7].

Метою статті є аналіз чинників геополітичних трансформацій, які визначили процес формування політичної самостійності саме українського козацтва на етапі до появи ранньомодерної Української козацької держави у середині XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Загалом, події, що мали місце у Східній Європі впродовж другої половини XV ст. можна назвати, на наше глибоке переконання, геополітичною революцією, адже за доволі незначний (хронологічно) період відбулися радикальні зміни і на політичній карті регіону, й у відносинах між країнами. Під ударами турків упав православний Константинополь, а натомість постала мусульманська Османська імперія. У свою чергу це істотно вплинуло на зміну ідеології Московського князівства, яке почало відтепер іменуватися «Великим», а невдовзі й «Третім Римом», намагаючись відтак стати новим лідером православного християнства, на заміну загарбаному османами Царгороду. З іншого боку, це дозволило Москві значно підвищити свій авторитет і посилити процес, відомий як «збирання руських земель». Згодом, у межах цього процесу ВКЛ почуло вимогу повернути всі землі колишньої Русі, що входили на той момент до її складу. Логічна відмова литовців по суті стала початком кінця їхньої державної незалежності, але й водночас початком Козацької України. Зміцнення Московії дозволило їй наприкінці того ж XV ст. остаточно «доконати» Золоту Орду (відоме стояння на Утрі 1480 р.), що своєю чергою сприяло ще більшому зміцненню самостійності Кримського ханства, яке, втім, уже з 1475 р. потрапило під пильний контроль Стамбулу-Царгороду. Останній на цьому етапі ще цілком серйозно прагнув заволодіти і Руссю, і Московією, і Литвою, і Польщею, і взагалі всіма землями «невірних» (тобто, всією Європою).

Промовистим слід визнати і той факт, що ця схематично та побіжно окреслена теорія геополітичної революції у Східній Європі другої половини XV ст. збігається зі світовою геополітичною революцією, «інспірованою Заходом» (А. Тойнбі), яка, по суті, зумовила сучасне обличчя світу, через початок прискореного капіталістичного розвитку. Ця подія, відома як епоха Великих географічних відкриттів, на нашу думку, була зумовлена якщо й не в першу, то й далеко не в останню чергу тим, що в цей час над Європою «повисла» загроза османського завоювання, а також неможливість після падіння Візантії вести повноцінну / вигідну торгівлю зі Сходом. Відтак європейці почали шукати обхідні шляхи, а відкрили (та змусили надовго собі служити) увесь інший світ. Почалась ера глобалізації (як усвідомлення замкненості всіх взаємин у межах земної кулі). Не менш показово у цьому контексті слід визнати й ту обставину, що невдовзі, даючи «цивілізаційну відповідь» османській експансії, Європа далеко не на другий план фронту відсічі ставила саме українську козащину і... далеко небезуспішно.

Безперечно цей фактор також істотно впливав на зростання її політичної незалежності та відчуття нею власної значущості. Однак про це можна вести мову лише з кінця XVI ст., тоді як

формування козацтва почалося у тій же «революційній» другій половині XV ст. і становило одну зі складових (й далеко не другорядних) означеної геополітичної революції у Центрально-Східній Європі, будучи одночасно і її фактором, і результатом. Насамперед, геополітичний чинник генези українського козацтва виявився у специфічному становищі, яке склалося впродовж XIV–XV ст. у Південній Київщині, яка за ближчого розгляду становила собою в ту добу черкасько-канівське Подніпров'я (з останньої третини XV ст. – південні староства Київського воєводства ВКЛ), тобто ядро цієї генези. Причому, крім зовнішніх аспектів такої регіональної геополітичної особливості, істотне значення мали й внутрішні обставини – віддаленість від тогочасних політичних центрів, соціальна стратифікація населення, порубіжна економічна специфіка, природно-кліматичні характеристики і т. д.

Навіть польські історики визнають специфіку означеного регіону, наголошуючи: «Gdy jeszcze dadamy do tego obrazu istne legendy o warunkach naturalnych pamiających na ziemiach naddnieprzańskich, pociągającą śmiałków egzotykę, trudno się dziwić, że wszystko, co się tutaj działo, budziło najzywsze zainteresowanie sąsiadów» («Коли ще додати до цієї картини справжні легенди про природні умови згаданих земель наддніпрянських, приваблюючи для сміливців екзотику, то не важко дивуватися, що всі тутешні події будили найжвавішу цікавість сусідів») [8, s. 9]. Однак «екзотика» виявлялася не лише в природних багатствах регіону, а й у тому, що тут, по суті, панували, за влучним означенням С. Рудницького, «чисто африканські обставини», маючи на увазі «татарське лихоліття» [9, с. 103]. Відтак саме Південна Київщина стала основним плацдармом для боротьби з експансійними зазіханнями сусідніх держав. І як відзначив К. Пуласький, саме «Канів і Черкаси як головні вогнища оборонних сил дніпровських кресів мали найважливіше значення» [10, s. 26].

Стаючи поступово основним форпостом південних рубежів ВКЛ, Південна Київщина все більше втягувалася і в міжнародні відносини, передусім, через виконання дипломатичних функцій місцевими урядниками. Фахівці нерідко наголошують на тому, що, скажімо, Черкаси (особливо в першій половині XVI ст.) були постійним місцем переговорів між Литвою та Кримом [Дет. див.: 11, с. 43–47; 4, с. 185–195]. Характерний епізод мав місце, приміром, у 1542 р., коли литовський посол, не встигаючи вчасно прибути до Криму, просив листом хана, аби той своїх людей «до Черкас на стречу послал, а тые вже поминки не мешкая в тебе будуть» [12, с. 88]. Відчутною політична автономність адміністрації південних староств Київського воєводства була й в Московській державі, що зафіксував 1524 р. навіть іноземний посол С. Герберштейн, описуючи діяльність черкаського старости О. Дашкевича, який «неодноразово вступав у зносини з татарами, але ще частіше бив їх; мало того, він не раз являв із себе велику небезпеку і для самого москвитина...» [13, с. 185].

Геополітичні інтереси Московії відносно Південної Київщини були пов'язані, по-перше, із загальним прагненням відібрати у ВКЛ «давньоруську спадщину», а по-друге, із розрахунку важливості цих територій у протистоянні татарським набігам, які істотно дошкуляли й Москві. З огляду на це, доволі закономірною слід визнати чутку середини XVI ст., яку, між іншим, всерйоз обмірковували Сигізмунд II Август і пани-рада у Вільно, що «под тым часом на Украине... князь великій Московській замек будувати хочет на врочишы Манастирышох межы замком нашым Черкасы и островом Хортицою» [14, с. 151]. І чи не тому згодом у Ям-Запольському перемир'ї між Польщею та Московією вже у першому пункті протоколу зазначалося, що «москвит не повинен чинити ворожих дій відносно фортець Литви – Києва, Канева, Черкас та інших прикордонних [міст]...», а в наступному пункті, – що «особливо під час цього перемир'я не можна ні нападати, ні оточувати облогою місто Київ..., Канів..., Черкаси з усім, що до нього належить»? [15, с. 177, 185] Таким чином, як не важко помітити, і литовці, і поляки, і москвити чудово усвідомлювали тогочасне геополітичне значення південних староств Київського воєводства ВКЛ і Речі Посполитої.

Відносно поляків, то вони також ніколи не припиняли боротьби за «руські землі» і з Литвою, і з Московією. Їхнє розуміння специфіки означеного регіону доволі чітко виявилось вже під час дебатів на славнозвісному Люблінському сеймі 1569 р., у ході обговорення питання щодо приєднання до Польської Корони Київщини. Риторика польської шляхти в цьому плані була відвертою та красномовною: «Становище... без Києва буде поганим, тому що, по-перше, литовцям залишиться брама, через яку вони, від злоби і бажання помсти, будуть водити [татар]..., по-друге, московський князь сильно прагне оволодіти Києвом... Польща тому ще має відібрати у литовців Київ, що якщо він буде в їхніх руках, то їм потім легко буде повставати проти нас» [16, с. 401]. М. Дашкевич, зокрема з цього приводу, стверджував, що саме тому «природний розвиток Литовсько-Руської держави був порушений вторгненням польського елемента, котрий увійшов клином у стовбур дерева... і Литва почала втрачати незалежність і колишню силу» [17, с. 101].

Отже, польські претензії до Києва формулювалися як ідеологічний виклик політиці Московського князівства та як спроба обґрунтувати власні права на анексію Київщини. Безсумнівно, як зауважує Н. Яковенко, і московські, і польські «аргументи» були тільки виправданням експансіоністської політики двох держав, що рано чи пізно мусили зіштовхнутися у збройному конфлікті за землі України-Руси [18, с. 81]. Однак ще раніше мали зіштовхнутися різні етносоціальні структури в межах новоутвореної Речі Посполитої, адже «населення Литви та Польщі з найдавніших часів різко відрізнялося у своїх групах за національними особливостями», як підкреслював уже М. Коялович [19, с. 8]. І вже досить скоро – наприкінці XVI ст. – виявилися перші ознаки цього конфлікту, і вже тоді, за словами Д. Яворницького, «виявилися ті її (Речі Посполитої. – К. І.) суспільні болячки, від яких вона завжди страждала і котрі остаточно її доконали» [20, с. 14]. Очевидно, ще за гетьманування П. Конашевича (Сагайдачного) Річ Посполита могла створити таку модель держави, в якій знайшлося би місце для української спільноти, але, як зауважив В. Голобуцький, «тоді вона втратила свій історичний шанс» [21, с. 259].

Аналіз же литовсько-московських відносин початку XVI ст. переконує нас у тому, що ВКЛ явно недооцінило небезпеку з боку Московії. Про це, зокрема, свідчить відносно спокійне визнання литовцями додатку до титулатури Івана III недвозначне «государь всея Руси» як претензія на зверхність над усіма руськими територіями, більшість із яких на той момент входили до складу Литовсько-Руської держави. Як відомо, від катастрофи литовців, по суті, врятувала унія з поляками, хоча довелося поступитися українськими володіннями.

Південна Київщина входила в орбіту інтересів і Османської імперії. Вже з кінця XV ст. вона, за допомогою, передусім, Кримського ханства і меншою мірою Молдавського князівства, намагалася закріпитися в Північному Причорномор'ї та в низів'ях Дніпра, заради чого в 1492 р. була збудована фортеця Іслам-Кермен, а згодом і інші форпости. Проте незаселеність Дикого Поля та віддаленість українських земель не дозволяли туркам легко здобути ці території. З іншого боку, не слід забувати і про те, що, з погляду сучасників, Туреччина перебувала в zenіті розквіту, прикладом чому було й визнання васальної залежності від неї з боку Кримського ханства. Внаслідок цього, політична рівновага у Центрально-Східній Європі порушилася, хоча, як стверджує М. Алекберлі, «турки не могли вважати себе повноправними господарями Криму, а Кримське ханство і надалі було напівсамостійною державою» [22, с. 51]. Хоча ще в 1617 р. турки не припиняли переконувати поляків, що замки Корсунь, Канів, Черкаси та Чигирин стоять на землі султана [23, с. 22].

З іншого боку, Кримському ханству належало першорядне значення серед усіх васальних країн Османської імперії. Напад на нього розцінювався Портою як замах на її власні інтереси. Тому воєнні дії проти Криму неминуче вели до війни проти Туреччини [24, с. 56]. Можливо саме тому «Солтан Турскій изрек: когда окрестніе панства на мя возстают, я на обидве уши сплю, а о козаках мушу единым ухом слухати» [25, с. 20], оскільки останні постійно «шарпали» і Крим, і властиво султанські володіння. Таку ситуацію можна пояснити тим, що для турків Крим був одним із основних важелів тиску на країни Східної Європи та засобом «нових загарбань за рахунок українських, російських і польських земель» [26, с. 93]. Саме тому польський уряд постійно дотримувався поміркованої протурецької політики, намагаючись будь-що уникнути війни з Портою.

Не в останню чергу, на наш погляд, саме цим пояснюється та ірраціональна упередженість річпосполитської державної адміністрації, яка виявлялася відносно українського козацтва. Османський султан і його васал кримський хан, знаючи про цю «слабку ланку» Речі Посполитої, постійно тиснули на польського короля, погрожуючи війною та «обґрунтовуючи» цим же постійні набіги татар. Неспроможність поляків вирішити «козацьке питання» натомість постійно загострювала ситуацію «в Україні», тобто (за тогочасною термінологією) в південних староствах Київського воєводства. Разом із тим, впродовж XVI ст. як сніжний ком наростала динаміка набігів татар на українські землі та «відплатні» походи козаків на Туреччину і Крим. Останній на цьому етапі, як зауважив М. Алекберлі, «став одним із вузлів, навколо якого вперше заплутується безкінечне східне питання» [26, с. 92]. Вплив цього фактора на специфічне геополітичне становище Південної Київщини добре відомий в історіографії, хоча інколи й набуває в ній «демонічного» звучання в тонах демографічних втрат українського населення [Дет. див.: 27–28].

У контексті етносоціальних процесів взаємини України та Криму дійсно були досить непростими, але інтерпретувати їх спрощено (мовляв, дикі кочові орди татар влаштували заледве не геноцид українцям) є неправомірним. На нашу думку, зовнішня політика Кримського ханства в XV і XVI ст., і, насамперед, відносно Литви, Польщі, Новгороду, Москви була скоріше не «загарбницькою агресією», а намаганням взяти під контроль територію колишньої Золотої Орди,

правонаступниками якої вважали себе Гіреї. В цьому хитросплетінні боротьби інтересів суперечки час від часу створювали найдивовижніші союзи: кримські хани з'єднувалися то з українськими козаками проти Москви, то з литовцями, поляками або московитами вже проти козацтва.

Однак, як і Чингізиди, Гіреї ніколи не ставили собі за мету захоплювати територію Русі. Тому, скажімо, явним анахронізмом виглядають деякі фантастичні припущення радянських істориків, що кримський хан «сподівався не тільки відірвати від Росії Середнє і Нижнє Поволжжя, але й загарбати Москву, й тим самим відновити залежність Русі від татар» [29, с. 163]. Натомість ані радянська, ані сучасна російська історіографія зовсім не визнають іншого факту – вирішальну роль у піднесенні Московської держави зумовили османсько-кримські спільні дії впродовж 1492–1532 рр. проти Литви, які призвели до її занепаду, на чому справедливо акцентує увагу, скажімо, Г. Іналджик [30, с. 121]. І в цьому ракурсі Кримське ханство було лише одним із основних конкурентів Московії у процесі «збирання» розпорошених улусів колишньої Золотої Орди.

Промовистим прикладом геополітичної еволюції Кримського ханства були його взаємини з Литвою та Польщею. І хоча Річ Посполита сама по собі фактично не становила серйозної небезпеки, все ж таки у боротьбі з Московським князівством Крим і Польща були «природними» союзниками. Тому впродовж XVI – першої половини XVII ст. татари в усіх випадках зіткнулись із поляками опинялися на боці останніх. Разом із тим взаємини Бахчисарая з Литвою і Польщею також були непростими. Не бажаючи їхнього посилення, Крим всіляко намагався послаблювати їхню внутрішньополітичну та міжнародну ситуацію. Особливо яскраво це виявилось на початку XVI ст., коли ВКЛ і Московія перебували у стані перманентної війни. Від 1540-х рр. відносини між Кримом і Литвою стабілізуються, хоча на південному кордоні продовжувалися сутички між степовиками і українським населенням, які втім були суттєво слабшими за попередні.

Такі геополітичні зміни значно піднесли значення саме південних староств Київського воєводства, що стають відтепер, як уже відзначалося вище, реальним дипломатичним посередником між Бахчисараям і Вільно. Населення саме цього регіону обслуговувало два великі дипломатичні шляхи на Крим: із Вільно та Кракова через Черкаси. Досить часто саме київський воєвода або черкаський староста виконували місію великих послів до Криму [31, с. 10]. На той момент, як відзначав П. Куліш, «Канів і Черкаси були крайніми збірними пунктами для дніпровських козаків» і «татари, йдучи за здобиччю, трималися від них якомога далі» [32, с. 45]. Отже, з появою українського козацтва, геополітичне значення південнокиївського регіону невинно зростає, що у свою чергу істотно впливало на усвідомлення козаками власної політичної значущості.

Таким чином, геополітичні трансформації другої половини XV – першої половини XVII ст. у Східній Європі відчутно змінили становище південних староств Київського воєводства, де «особливо яскраво виявлялися геополітичні інтереси сусідніх держав, які привели до значних змін у житті місцевого населення в кінці XVI – на початку XVII ст.» [33, с. 7]. Прикметно, що навіть у Ватикані, зокрема Папа Климент VIII, висловлювали хвилювання з приводу того, хто керуватиме Київським воєводством і «щоб у виборі воєводи не забували про пильність і обережність» [34, с. 29]. Проте одним із найважливіших чинників певної автономності цього регіону ВКЛ, а згодом і Речі Посполитої була якраз діяльність місцевої адміністрації, яка, за влучним спостереженням М. Любавського, «de facto користувалася більшою самостійністю, порівняно з іншими» [35, с. 291]. При цьому віддаленість краю істотно ускладнювала зв'язок зі столицею, що також покладало на місцеву адміністрацію ширші та відповідальніші обов'язки. Це, з іншого боку, змушувало уряд призначати сюди урядників непересічних і харизматичних, «зі значно розширеними правами відносно місцевої людності» [36, с. 3]. Вельми промовистим слід визнати і той факт, що кримські татари досить часто місцевого старосту називали «черкаський князь»! [37, с. 542].

Не менш потужно на відчуття «відособленості» краю впливало і його розташування на грані двох цивілізаційних світів. На думку Н. Яковенко, саме тут «сходження двох тектонічних плит – Сходу і Заходу, Степу і Європи – впродовж віків формувало неписані закони прикордонного трибу життя, влучно окреслені тогочасним “яко на Україні”, причому ситуація, за якої “будь єсть, будь не єсть перемир'я з татарами”, а з коня зсідати не доводиться, диктувала форми виживання, накладаючи відбиток на побут, манеру поведінки, спосіб мислення» [38, с. 268]. Так чи інакше, а географічне розташування Південної Київщини в цю добу змушувало місцеве населення дбати про самозахист, оскільки центральна влада вирішити цю проблему самотужки не спромоглася. Все це, а також «збереження місцевої політичної старовини, крім географічного розташування, сприяло їхньому (південних староств Київського воєводства. – К. І.) унезалеженню, перебуваючи

у зв'язку з відсутністю у литовському уряді оригінальних творчих прагнень у справі державного будівництва» [35, с. 61].

Діалектичне значення у цьому процесі «відособленості» Південної Київщини мала українська козаччина. З одного боку, вона стала фактично витвором, спричиненим геополітичними трансформаціями другої половини XV ст. З іншого – впродовж XVI – першої половини XVII ст. сама перетворилася на потужний фактор формування осібного геополітичного тла означеного регіону. Така взаємопов'язаність, на наш погляд, і стала тим вирішальним середовищем, у якому козацтво жило та зберігало власну політичну парадигму, поступово організовуючись і у верству нової еліти української етносоціальної спільноти, і у політичну силу міжнародних відносин. Завдяки цьому, «малоперспективний», з огляду на тогочасну соціально-економічну непривабливість, регіон по суті став колискою української нації і тим атракційним центром, до якого тяжіє все українство дотепер.

Загалом політична діяльність українського козацтва (у тому числі й міжнародна) досить докладно описана в історіографії, а тому ще раз повторювати її немає сенсу. Не беручи до уваги хаотичні акції добитництва кінця XV – початку XVI ст., відомостями про які сповнений епістолярій між монархами, варто відзначити, що вперше більш-менш організовано та цілеспрямовано «козацький рух» почав діяти завдяки черкаському старості Остафію Дашкевичу (1514–1535 рр. – перебування на посаді), що, напевно, і вперше надало цьому рухові відчуття необхідності осмисленого функціонування. Відтак уже від середини XVI ст. ми бачимо козаччину, яка вже організована без адміністративного «втручання» і яка, що варто визнати гідним подиву явищем, має активну міжнародну рухливість і навіть втручається у справи сусідніх держав.

Уже з другої чверті XVI ст. (завдяки О. Дашкевичу) починаються зносини козацтва з Московією. А вже 1556 р. зафіксовано перше офіційне посольство (!) козаків до Москви на чолі з Михайлом Єськовичем, із побажанням служби під орудою царя, що було ініційовано славнозвісним козацьким ватажком Дмитром Вишневецьким, який «на Кортицком острову город поставил» і бив чолом «чтобы его государь пожаловал, а велел себе служить». Очевидно Івана Грозного така пропозиція зацікавила і він «послал к Вишневецкому детей боярских Ондreja Щепотева да Нечая Ртищева... с опасною грамотою и з жалованієм» [39, с. 275]. Зрештою, вже до 1560 р. для московських літописців стало буденним явище, що «пришли з Днепра черкасы», а «которые черкаские и каневские атаманы служат царю и великому князю полскую службу, а живут на Москве...» [39, с. 322, 343]. Після загибелі Байди ця динаміка відносин суттєво знижується, але, як бачимо з джерел, не припиняється цілковито. Так, наприкінці XVI ст. повідомлялося зокрема про те, що «князь московський має нашим козакам низовим упоминки не малі прислати..., аби землі татарські воювали та плюндрували...» [40, с. 86] і що досить сильно стурбувало польсько-литовську адміністрацію.

Впродовж 1560–80-х рр. уже спостерігається невпинне зростання масштабів політичної діяльності козацтва і його впливу на міжнародні відносини. Зокрема, це досить чітко виявилось під час П'ятнадцятилітньої війни балканських народів проти Османської імперії (1592–1606) [41, с. 13]. З цього часу за діяльністю козаків уже уважно стежать не лише в Польщі та Московії, але й у Туреччині та в країнах Західної Європи, де й «Україну» починають розглядати як своєрідний бастион у протистоянні османському тиску. Відтепер козаків постійно наймають на службу монархи різних держав (Австрія, Швеція, Франція, Італія тощо), в результаті чого вони брали активну участь у багатьох тогочасних європейських конфліктах, набуваючи неоціненного досвіду організаторського характеру. З цього приводу І. Крип'якевич писав: «Зносини з заходом, хоч не вели Запорожа в західні війни, все мусіли скріпити в козаччині свідомість її сили і часті посольства або тільки проби навязання зносин вводили Україну в ширші політичні горизонти... Але найважливіше було се, що козаччина здобула собі розголос в Європі» [42, с. 34].

Сприяла цьому безсумнівно і діяльність українського козацтва відносно Туреччини, котра набрала найбільших обертів саме в першій чверті XVII ст., що стало й основною причиною Хотинської війни 1620–1621 рр. Чудово розуміли це і сучасники, наприклад Яків Собеський, який з цього приводу писав: «Перший привід до війни подали... козаки, які здійснили цілий ряд морських походів; вони доводили султанів до сказу нападами на їхні приморські міста» [43, с. 46]. Застерігала з цього приводу й Ольшанська комісія 1617 р. між польським урядом і козаками, які, на її думку, «порушуючи давні звичаї, юрбами і взагалі великими загонами нападають на сусідні держави, порушуючи тим пакти і замирення, укладені з турецьким султаном з давніх часів, а це може поставити Річ Посполиту у складне і небезпечне становище, чим загрожує

турецький султан через посольства і листи в разі, якби вони не були приборкані» [44, s. 311]. Як відомо, ще на початку XVII ст. сформувалася своєрідна «ліга християнської міліції», метою якої було вигнання турків з Європи і до якої невдовзі приєдналися козаки на чолі з гетьманом Сагайдачним. На чолі ліги стояв французький шляхтич де Невер, якому козаки обіцяли «підняти проти турків усіх християн одною з ними віри» [45, с. 62]. Відтак поступово, але невпинно «козацьке питання» для Речі Посполитої набувало міжнародної проблематики.

Водночас незаперечним фактом є те, що перемога під Хотиним, зрештою, суттєво змінила геополітичну ситуацію в усій Східній Європі. Турки втратили ореол непереможності, а українська козаччина, вражена невдячністю поляків за вирішальну допомогу їм у цій перемозі, остаточно стає на шлях збройного ствердження своєї політичної самостійності. Хоча на той момент поляки адекватно розуміли ситуацію відносно козаків. Характерним прикладом у цьому відношенні є ті ж таки переговори польських і турецьких послів під час укладання мирної угоди внаслідок Хотинської війни. Коли турки зажадали видачі деяких козацьких ватажків, посланці Речі Посполитої чітко відповіли: поляки з найдавніших часів поважали своїх союзників по зброї, а тому не може бути й мови про їхню видачу [22, с. 106].

Наступні події засвідчили, що далі усних обіцянок влада Речі Посполитої не пішла. Більше того польський сейм за цей час так і не затвердив жодного договору з козаками. Саме тому, на думку польського історика В. Серчика, більшість козаків небезпідставно вважали політику Речі Посполитої ворожою та небезпечною для інтересів козацтва [46, s. 116]. Незважаючи на поразки 1630-х рр., міжнародний авторитет українського козацтва все одно зростає. Відтепер його представники не лише сиділи на рівних за столом переговорів у Варшаві, не тільки налагоджували постійні контакти із сусідніми державами, а й закріпили своє становище у системі міжнародних відносин того часу [45, с. 93]. Правий і П. Сас, що після конфлікту 1638 р., який остаточно перекреслив легалістичні сподівання козаків, мятник їхньої політичної організації рушив у бік від Речі Посполитої [47, с. 174]. І вже від середини XVII ст. українська козаччина вповні реалізувала своє давнє прагнення політичного незалежнення.

Це прагнення, як ми могли вже вище переконатися, було закладене не стільки іманентною властивістю для подібних соціальних явищ – невизнання над собою жодного адміністративного начала, скільки геополітичною відособленістю зони козацької генези, що мала ще з литовських часів достоту вкорінену в місцевий ґрунт напівавтономну систему управління. Відсутність же серйозного тиску з боку офіційних владних структур, на наше переконання, лише посилювало та прискорювало політичне самоусвідомлення та самовизначення українського козацтва. Такий статус Південної Київщини довгий час зберігала й уже перебуваючи в складі Речі Посполитої, а «незалежність» цього регіону, на думку, скажімо, П. Куліша, зумовлювало й те, що «Річ Посполита була королівством лише за назвою, а по суті вона становила федерацію областей, повітів і окремих шляхетських володінь» [32, с. 106].

Сучасники інколи доволі чудернацько пояснювали зростання політичного авторитету козацтва, як от вищезгадуваний Яків Собеський, на думку якого, причиною цього була нудьга козаків: «Знудьгувавшись бездіяльністю.., [козаки] відправляють свої посольства на сейми та підтримують інтереси послідовників православ'я...» [43, с. 90–91]. Втім ще раніше сама польська влада дала старт зростанню політичної свідомості українського козацтва, надавши йому «привілеї та вольності». Щоправда тут мала місце і певна суперечність, яка, на думку І. Крип'якевича, багато в чому зашкодила козаччині. Зокрема, вчений стверджує: «Вольности Баторія, хоч на перший погляд виглядають на уступки козакам, в далеких консеквенціях показуються знаменитим антідотом на козацькі стремління до самостійності; видно в них сей тонкий нюх добрих володарів, що ласками і уступками вміють убити найбільш грізну опозицію» [42, с. 45]. Слід погодитись і з М. Любавським, що «козацька автономія та козацька політична свобода не була фактом відразу, а розвивалася впродовж певного часу» [48, с. 241].

Надання королем Стефаном Баторієм козацтву «вольностей», з метою «приласкати» та «приручити» їх, є доволі сумнівним припущенням і, швидше за все, це було вже намаганням із найменшими втратами для політичної системи Речі Посполитої зафіксувати реальне становище речей. Адже подальша диференціація козацтва і швидка організаційно-політична еволюція Запоріжжя лише підкреслили політичну зрілість козаччини в другій половині XVI ст. Наприкінці цього ж століття, як підмічає В. Доманицький, «під час повстань Косинського та Наливайка.., козаки мали вже досить вироблену внутрішню військову організацію, яка з незначними відмінами лишалася і на потім» [49, с. 166]. Причому реконструкція «воєнної доктрини» українського козацтва

цього періоду мала, на думку І. Стороженка, оборонний характер, а відтак, не мала «агресивних намірів ні до польської влади, ні до сусідніх народів» [50, с. 32], а конфлікти поляків із козаками були зумовлені політикою саме польської сторони, яка вперто намагалася взяти козацтво під свій тотальний контроль. Або як зауважив із цього приводу автор Львівського літопису: «Козаки, видячи зневагу, же не могут одержати справедливості, учинили собі самі справедливость...» [51, с. 117].

Ознаки та вияви політичної самостійності українського козацтва також добре відомі та неодноразово ставали предметом досліджень. Звертали на це увагу ще сучасники описуваних подій, у тому числі представники державної адміністрації, щоправда трактуючи це явище як неприпустиме зухвальство, яке, згідно Р. Гейденштейна, «було непогамовне» [52, с. 362]. Так, наприклад, коронний гетьман С. Жолкевський у своєму універсалі до мешканців Київського воєводства від 1617 р. закликав допомогти йому вгамувати козацьке «свавілля» не лише через їхні походи на Туреччину, але й тому, що «написали до мене list hardy у надѣту» («написали до мене гордого та пихатого листа») [53, с. 147]. Гострота політичного епістолярію запорожців теж добре відома тема в історіографії. Проте не менш відомо, що сміливості їм не бракувало й на побойовищі. Ось як сучасники характеризували цей факт: «А козаки теж не пишні: еще ся войско лятское не осмотрило, а они юж гдєсь заділи 5 хорогвій...» [51, с. 117].

Ще однією підставою зміцнення політичної самостійності українського козацтва була непослідовна та дуалістична політика Речі Посполитої відносно їхніх привілеїв і вольностей, дарованих ще у 1570-х рр. Як відомо, після поразки козаків на Солониці у 1596 р., на їхні права були накладені «баніції» (тобто, їх було поставлено поза законом). Однак козаки майже відразу відправили посольство до Москви і тим безсумнівно змусили польського монарха відновити бодай частину привілеїв. Як уже йшлося вище, після «підданства» Івану IV Д. Вишневецького (Байди) відносини козацтва з московитами не припинялися, а тому польський король мусив зважати на будь-яку активізацію в цьому напрямі. Ось що повідомляв у 1593 р. зокрема староста черкаський О. Вишневецький: «Косинський... присяг і великому князю московському з усім своїм військом і піддав йому вже все пограниччя більш як на 100 миль на тих границях, у листі своїм до них великий князь [московський] уже пишеться царем запорізьким, черкаським і низовським...» [54, с. 26–27].

Тому вже перші десятиліття XVII ст. відзначаються бурхливим зростанням не лише військової, але й політичної ваги козацької організації, керівники якої цілком нехтують усіма постановами сейму Речі Посполитої щодо обмеження «політичного статусу» козаків. Більше того, як стверджує Т. Чухліб, починає виявляти себе і певна декларативність підданства козаків королівській владі [55, с. 72]. Ось як із цього приводу у 1615 р. висловлювалися московські посланці: «И ныне, деи, турецкие люди и крымцы стоят в Литовской земле (тут маються на увазі українські землі. – К. І.)... А Желковской ныне стоит на Кременску от волохов на границе, а с ним немногие люди. И присылал, деи, гетман Желковской к запорожским черкасом, чтоб они шли к нему, а черкасы отказали, к Желковскому не пошли...» [56, с. 89].

Ігнорування служби Речі Посполитій знову ж таки помітне насамперед у контексті політичного «загравання» козаків з Москвою, що найяскравіше виявилось в козацькому посольстві Петра Одинця, відісланого Сагайдачним до царя Міхаїла Фьодоровича. Останній у грамоті українському гетьману від 21 квітня 1620 р. повідомляв: «...памятуючи то, как предки ваши, запорожские гетманы, и все войско прежним великим государем царем... повинность всякую чинили и им служили» та висловлював задоволення, що ви «в той же повинности и ныне нашему царскому величеству быти хотите и, за порогами будучи, службу свою к Наме оказывать хотите... И просите того у нашего царского величества, чтоб нам вас пожаловати по службы нашим царским жалованьем» [57, с. 6]. Не менш характерним у цьому контексті слід визнати і вагання козаків щодо допомоги полякам у Хотинській війні. Тому Є. Збараський у 1621 р. стурбовано закликав короля: «Потрібно, аби Ваша Королівська Милість негайно наказала пану воєводі віленському, аби суворі універсали до них (козаків. – К. І.) розіслав, аби йшли на Дніпро якомога швидше: татарські переправи вартували [і]... щоб йшли на море інфестувати (тримати в небезпеці. – К. І.) турків...» [58, с. 64]. Отже, це зайвий раз підкреслює зростання політичної самостійності українського козацтва у першій половині XVII ст.

Незабаром у дипломатичній діяльності козащини з'являється ще один важливий напрям, який хоч і не виник раптово, але в черговий раз засвідчив достатню політичну зрілість Війська Запорозького «постсагайдачного» періоду. Мова йде про перший офіційний договір із Кримським ханством у 1624 р., точніше з кримським калгою Шагін-Гіреєм і його братом, кримським ханом Магмет-Гіреєм III, які скинули з престолу Джанібєка та проводили активну антитурецьку політику.

До Стамбула в цей час навіть доходили чутки, що ці брати хочуть організувати похід супроти Порти та планують взяти Адріанополь. Навряд чи Гіреї насправді до цього прагнули, але вже навесні 1624 р. «французький посол у Царгороді доносив про козацький похід на Кафу, що міг мати характер екскурсії в інтересах Махмет-Гірея» [59, с. 513]. Розуміючи, що турки неодмінно спробують усунути цих опозиціонерів, українські козаки, згідно договору, в березні 1625 р. двома великими флотиліями вийшли на море стерегти кримські улуси. Цей союз тривав до 1629 р., коли хан Магмет загинув у одній із сутичок, а Шагін через це, а також через значні втрати своїх і козацьких військ змушений був припинити боротьбу та визнати володарем Криму Джанібек-Гірея.

Невдовзі й саме козацтво потрапило у смугу політичної кризи (характерним епізодом у цьому контексті є страта гетьмана Г. Чорного 1630 р.) та розпочало чергову війну проти поляків, а тому на певний час кримський напрям козацької політики відійшов на задній план. Однак сам договір 1624 р. окреслив цілком новий на той момент статус українського козацтва, який засвідчив (причому відкрито) політичний профіль його державницьких прагнень. На думку П. Саса, поза всяким сумнівом, у результаті цього акту, козаки піднялися на значно вищий щабель традиційного для них статусу служби польському королеві або іноземним володарям. Більше того Військо Запорозьке де-факто визнавалося партнером міждержавних стосунків і рівноправною стороною [47, с. 163]. У подальшому подібна взаємоповага між українцями та кримськими татарами принесла ще чимало користі, зокрема, внаслідок військово-політичного союзу 1648 р.

Важливо також підкреслити, що політична самостійність і авторитет українського козацтва мали значення не лише у фокусі тогочасних міжнародних відносин. Надзвичайно потужний вплив цього багато важив і для українських земель, які з кінця XVI ст. усе більше покозачуються. Саме тому, як влучно зауважив М. Костомаров, «корпорація козаків стала зерном народної опозиції» [60, с. 110]. Усвідомлювали це і сучасники, зокрема польська шляхта, один із представників якої у 1649 р. писав щодо цього наступне: «Кожному відомо, що зростання кількості селян в Україні збільшує Військо Запорозьке, котре раніше тільки біля Черкас кочувало... Зрештою, достатньо заселили волості, в яких все зростала кількість козаків... Але чим гостріше з ними поводитися [Річ Посполита], тим сильніше вони з цього послуху виламувалися. Тому такі часті неприємності має Річ Посполита і часті криваві війни мусить з ними вести» [61, с. 125].

Надзвичайно вагомим чинником загальної «політизації» населення, передусім Південної Київщини, були порівняно часті козацькі ради, які мали вплив на все українське населення. Тому саме козацькі ради стали тим авторитетним органом, якому належало право (хоч і не юридичне, але фактичне) вирішувати воєнні та політичні питання, що так чи інакше торкалися інтересів усієї української етносоціальної спільноти. Особливої ваги ради, як зауважував свого часу І. Бойко, набрали з другого десятиріччя XVII ст., коли в них «дедалі більшу участь брало українське міщанство і православне духовенство» [62, с. 85]. Особливо козацький політичний авторитет «на волості» виріс у цей час завдяки гетьману П. Конашевичу (Сагайдачному), резиденція якого вже була в Києві, де він, як зауважив В. Антонович, «прийняв у своє управління ту частину заселеної України, яка визнала себе козацькою», а між тим «гетьман скористався своїм становищем для того, щоб іще тісніше пов'язати козацьку справу з народною, прийнявши під своє заступництво релігійні інтереси країни» [63, с. 4].

Політична вага українського козацтва у 1630-х рр. виявилася і в межах елекційного процесу, тобто під час виборів нового польського короля. Так, у 1632 р. путивльські воєводи повідомляли до Москви: «...Конецпольской де прислал к черкасом гроши, а... в те поры был еще у них гетман Кулага, а давал де им гроши для того – затыгал их, чтоб они шли к нему в Польшу и стояли бы с ним против Владислава, а хочет де Конецпольській посадить на королевство меньшого королевича, Казимира; и как де черкасы переменили гетмана Кулагу и прежних полковников и новый де гетман Андрей Деденок, и полковники с черкасы не пошли к гетману Конецпольскому...» [64, с. 402–403]. Натомість у листі до Гнезненського архієпископа козаки висловили побажання, аби новим королем обрали «*pańskiejszego Władysława*» [65, с. 401–403]. Як відомо, саме Владислав став тоді королем Речі Посполитої і не в останню чергу (якщо не в першу) завдяки «козацькому голосу». Добре відомо і те, що завдяки останньому, хоча вже за кардинально інших обставин, обрали і наступного польського короля в 1649 р. – Яна Казимира, який щоправда також не зумів врятувати Річ Посполиту від політичного і територіального розколу.

Найвищою ж рівня політична самостійність українського козацтва досягла в організації та функціонуванні Запорозької Січі. Причому вже до кінця XVI ст. вона контролювала весь український бік Великого Кордону, а зростання її авторитету було зумовлене передусім активною

зовнішньополітичною діяльністю. Як ми вже бачили, козащина розросталася поза контролем центральної влади, а Запорозька Січ як нова її організаційна сила стала, за висловом А. Стороженка, «свого роду козацькою столицею» [50, с. 118]. Це сприяло досить швидкій політичній структуризації козацтва й активному формуванню його політичного світогляду. Власне й специфічне самоуправління, запропоноване низовим товариством, із притаманним йому демократизмом також сприяло консолідації козащини і населення заселених українських територій, що найяскравіше виявилось під час українсько-польських етносоціальних конфліктів кінця XVI – першої половини XVII ст. Тому недаремно урядовий комісар Речі Посполитої Адам Кисіль писав королю в 1636 р., що Запорозжя завжди було «капітулою всіх змовників проти існуючого порядку» [66, арк. 85; 67, с. 60].

Політичне значення Січі полягало не лише у спрямуванні визвольного руху українців, але й у тому, що запорожці по суті пропонували останнім прийняти їхню модель політичного устрою. Як стверджував В. Антонович, це була потужна «організаційна сила з готовою, вже виробленою суспільною нормою, на появу якої ані уряд, ані шляхта не розраховували» [68, с. 78]. Хоча, з іншого боку, чудово усвідомлювали всезростаючий політичний потенціал українських козаків. Зокрема А. Стороженко переконує, буцімто, вже король Стефан Баторій «передбачав, що військова сила, котра організувалася на кордоні Речі Посполитої, але їй не підкорена, скоро перетвориться на верству, яка забажає розділити зі шляхтою її роль в управлінні Річчю Посполитою, а отримавши з її боку грубу відсіч, влаштує свою нову Річ Посполиту» [50, с. 119].

Припустити, що саме так міркував король навряд чи можна, але те, що сучасники вже з середини XVI ст. відчували, наскільки політично «змужніла» та організаційно зросла українська козащина, цілком очевидно. Навіть кримський хан визнавав ще у 1559 р., що стало «тепер от козаков вельми небезпечно...» [69, с. 163]. А на початку XVII ст. польський король Сигізмунд III писав турецькому султану Ахмеду, що не може покарати українських козаків, оскільки вони не підлягають нічій владі, але при цьому живуть своїми правами [70, с. 119–120]. І якщо в цьому випадку можна припустити, що польський король лукавить, виправдовуючись за свою неспроможність вирішити проблему козацьких набігів, то вже сеймове затвердження Ординації 1625 р. по суті визнає «партнерську рівноправність» українського козацтва: «...тоді їх оголосимо відкритими ворогами... Речі Посполитої» [71, с. 237].

На цьому етапі навіть Ватикан усвідомлював уже політичну вагу української козащини. Так, католицький єпископ Ф. Чіріолі запевняв у 1621 р. кардинала Людовізі, якщо «козаки не будуть битися проти турків., [то на] цей момент необхідно піти на поступки козакам, так, щоб вони залишились вдоволені» [72, с. 226]. На середину XVII ст. і самі польські шляхтичі зрозуміли, що найліпшим шляхом вирішення «козацького питання» є надання козакам політичної автономності: «Як же тут бути? – запитував один із представників тогочасної польської еліти, – А так: або козаків перевести в інше місце, або обирати урядників із них... А коли будуть жити самі., то й підстав для претензій до Речі Посполитої не будуть мати, хіба що самі з собою захочуть конфліктувати» [61, с. 126, 127]. На жаль, подібна пропозиція серед польських можновладців з'явилася вже надто пізно, адже козащина на 1649 р. уособлювала собою вже всю українську спільноту, котра за її допомогою досягла політичного самоствердження у кривавій боротьбі за власне національне визволення.

Остання обставина лише підкреслює те величезне значення та потужний вплив, який чинила політична незалежність українського козацтва на територію передусім південних староств Київського воєводства, які власне і стали ядром Української козацької держави середини XVII ст. Причому ця політична самостійність багато в чому завдячує тій територіальній автономності означеного регіону, яка мала місце ще з XV ст. і про що детальніше йшлося вище. Впродовж етносоціальної еволюції української козащини відбулося «всмоктування» нею автономістської ідентичності порубіжжя та перетворення її на функцію репрезентації політичної парадигми українців.

Це перевтілення козацтва на українській «політичний народ», за влучним спостереженням В. Смоля і В. Степанкова, виявилось в тому, що воно «на півдні Київського воєводства витворило зародки національної державності» [73, с. 9]. І це найяскравіше підтверджує той легендарний документ, на який посилаються всі дослідники політичної історії козащини. Мова йде про королівську інструкцію на сеймики від 1625 р., в якій зазначено, що «козаки вважають себе окремою державою (udzielną Rzecz Pospolitą stanowią)» [70, с. 285; 57, с. 63].

Висновки. Таким чином, ми мусимо визнати, що саме напівавтономний статус південних староств Київського воєводства і у складі ВКЛ, і у складі Речі Посполитої був основою для появи та розвитку політичної самостійності українського козацтва, а також пізнішої екстраполяції вже «козацького устрою» на ці терени. Означені процеси мали епохальне значення для формування ранньомодерної української нації та були зумовлені радикальними геополітичними трансформаціями у Центрально-Східній Європі впродовж другої половини XV ст. Поява потужних цивілізаційних викликів з боку новоутворених (і до того ж доволі агресивно налаштованих) мусульманських держав – Османської імперії та Кримського ханства, змусила осіле християнське населення південних рубежів Литовсько-Руської держави, яким були саме мешканці Південної Київщини, дати адекватну відповідь.

Нею стало українське козацтво, котре, пройшовши тривалий і тернистий шлях організаційної, етносоціальної та політичної еволюції, вже в другій половині XVI ст. стало по суті гарантом геополітичної стабільності всього Великого Кордону України. Цьому сприяло і невпинне зростання політичної самостійності козацтва, зумовлене небажанням литовської (а ще більше польської) влади визнати його соціальну елітарність, яку довелось уконституїювати збройним шляхом. Зрештою, рівень політичної свідомості українського козацтва досягнув і знедоленість спільноти, з якої воно вилонилося на світ. Відтепер не лише станове привілеї та вольності стають спонукою боротьби з урядом і сеймом Речі Посполитої, але, передусім, права всього «народу руського» змушують українських козаків стати до бою з поляками, які перетворюються для них на уособлення несправедливої політичної системи Речі Посполитої, заради визволення та облаштування власного державотворчого потенціалу.

Список літератури

1. Симоненко Р. Про геополітичний фактор в історії України. Геополітичні аспекти бездержавного періоду України (XIV – перша половина XVII ст.). *Український історичний журнал*. 2002. № 6. С. 5–31.
2. Чабан А. Ю. Проблеми геополітичних особливостей етносоціальних процесів на Середньому Подніпров'ї в першоджерелах та дослідницькій літературі. *Вісник черкаського університету. Серія: соціально-гуманітарні науки*. 1998. Вип. 6. С. 3–8.
3. Бочко В. Ф., Чабан А. Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва. *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С. 48–63.
4. Михайлюк Ю. М. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. Черкаси: Вертикаль, 2011. 348 с.
5. Івангородський К. В. Запорозька Січ в етносоціальних процесах другої половини XVI – першої половини XVII ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історія*. 2004. Вип. 61. С. 3–16.
6. Івангородський К. В. Цивілізаційний феномен українського козацтва в етносоціальних трансформаціях Великого Кордону (XV–XVII ст.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2007. Вип. 16. С. 253–259.
7. Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2022. 216 с.
8. Serczyk W. A. Na dalekiej Ukrainie (Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku). Kraków, 1984. 374 s.
9. Рудницький С. Л. Чому хочемо самостійної України. Львів, 1994. 416 с.
10. Pułaski K. Dzikie Pola. *Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne*. Kraków, 1887. S. 3–68.
11. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). Київ, 2006. 244 с.
12. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской археографической комиссией. Т. 30. Литовская Метрика / под ред. И. Лаппо. Юрьев, 1914.
13. Герберштейн С. Записки о Московии. Москва, 1988. 430 с.
14. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. Санкт-Петербург, 1865. 287 с.
15. Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI в. Москва, 1983. 272 с.
16. Дневник Люблинского сейма 1569 года / изд. М. Коялович. Санкт-Петербург, 1869. 786 с.
17. Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. Київ, 1885. 192 с.
18. Яковенко Н. М. Здобутки і втрати Люблінської унії. *Київська Старовина*. 1993. № 3. С. 77–85.
19. Коялович М. Люблинская уния или последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 г. Санкт-Петербург, 1863. 87 с.
20. Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Дніпропетровськ, 1991. 87 с.
21. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. 539 с.
22. Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.). Черновцы, 1957. 123 с.
23. Кулиш П. А. Польская колонизация Юго-Западной Руси. *Вестник Европы*. 1874. Т. II, № 3. С. 5–35.
24. Панащенко В. В. Кримське ханство у XV–XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1989. № 1. С. 54–56.
25. Летопись Гадячскаго полковника Григорія Грабянки (Действия презельной брани Богдана Хмельницкого...). Киев, 1854. 271 с.
26. Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. Саратов, 1961. 271 с.

27. Івангородський К. В. Етнодемографічні процеси на Великому Кордоні в контексті взаємин української та кримськотатарської спільнот (XVI–XVII ст.). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / ред. С. Світленко та ін. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 4. С. 62–71.
28. Івангородський К. В. Проблема ясиру в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства (XV–XVII ст.). *Україна соборна*: зб. наук. ст. Київ, 2006. Вип. 4, Т. 2. С. 3–12.
29. Скрынников Р. Иван Грозный. Москва, 1975. 247 с.
30. Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400–1700 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2002. Вип. 2. С. 119–135.
31. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502–1540): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 20 с.
32. Кулиш П. История воссоединения Руси: в 3 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1874. 363 с.
33. Чабан А. Ю. Середнє Подніпров'я: в 2 кн. Кн. 1. Черкаси, 1999. 311 с.
34. Правда про унію: зб. док. і мат. / за ред. В. Маланчука та ін. Львів, 1965. 376 с.
35. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Москва, 1892. 884 с.
36. Яковлев А. Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. [Отбитка з журналу «Україна»]. Київ, 1907. 15 с.
37. Сборник Императорского Русского Исторического общества. Т. 41. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордями и с Турцией, ч. 1. Санкт-Петербург, 1884. 558 с.
38. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. 416 с.
39. Полное собрание русских летописей. Т. 13. Патриаршая или Никоновская летопись. Москва, 1965. 533 с.
40. Archiwum Domu Sapiehow. T. 1. Listy z lat 1575–1606 / opr. A. Prochaska. Lwów, 1892. 579 s.
41. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. 216 с.
42. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності. *Жерела до історії України-Руси* / за ред. М. Грушевського. Т. 8. Матеріали до історії української козащини / укл. І. Крип'якевич. Львів, 1908. С. 1–46.
43. Собеский Яков. История Хотинского похода 1621 г. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. Вып. 2 / под ред. В. Антоновича. Киев, 1896. – С. 40–126.
44. Piśma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popiersiem / wydał A. Bielowski. Lwów, 1861. 628 s.
45. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорізького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. Київ, 1991. 253 с.
46. Serczyk W. A. Historia Ukrainy. Wrocław, 1979. 495 s.
47. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. 296 с.
48. Любавский М. Начальная история малорусского казачества. *Журнал министерства народного просвещения*. 1895. № 7. С. 217–244.
49. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI–XVII в. (1591–1603). Львів, 1905. 171 с.
50. Стороженко І. С. «Воєнна доктрина» запорожців Січі кінця XVI – першої половини XVII ст. *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості*: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ; Запоріжжя, 1997. – С. 27–33.
51. Львівський літопис. *Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець*. Київ, 1971. С. 99–124.
52. Hejdenzstejn R. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. T. 2. Petersburg, 1857. 484 s.
53. Матеріали к очерку гетманства П. К. Сагайдачного / сост. И. Каманин. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1901. Кн. 15, Вып. 3. С. 126–177.
54. Listy Stanisława Żółkiewskiego: 1584–1620. Kraków, 1868. 152 s.
55. Чухліб Т. В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки. Ч. 1. Військо Запорозьке – «колективний васал» у системі європейських монархій (середина XVI ст. – 1630-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2003. № 1. С. 68–81.
56. Документи російських архівів з історії України. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / упор. Л. Войтович та ін. Львів, 1998. 442 с.
57. Воссоединение Украины с Россией: док. и мат. в 3 т. Т. 1. 1620–1647 гг. Москва, 1953. 618 с.
58. Biedrzycka A., Kaczmarszyk J. Kozacy zaporoscy w wojnie Nocimskiej 1621 roku. *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*: зб. наук. ст. Київ, 1998. С. 62–80.
59. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 7. Козацькі часи – до р. 1625. Київ, 1995. 624 с.
60. Костомаров Н. Правда полякам о Руси. *Основа*. 1861. № 10. С. 100–112.
61. Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича [Мицик Ю. А. Два публіцистичні трактати про причини Національно-Визвольної війни українського народу середини XVII ст.]. *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 125–128.
62. Бойко І. Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму *Український історичний журнал*. 1966. № 2. С. 84–87.
63. Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вып. 1. Киев, 1883. 81 с.
64. Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук / под ред. Н. Попова. Т. 1. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634 гг. Санкт-Петербург, 1890. 766 с.
65. Голубев С. Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). Т. 1. Киев, 1883. Приложения. [559+XIII] + 576 с.
66. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. І. Загальнолітературні матеріали. Спр. 13402. П. А. Кулиш. Матеріали для історії воссоединения Руси. Том второй. 494 арк.
67. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. 300 с.

68. Антонович В. Б. Исследования о козачестве по актам с 1500 по 1648 год. Киев, 1863. 120 с.
69. Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского / изд. М. Оболенским и др.: в 2 т. Т. 1. Дипломатические сношения Литвы в государственование короля Сигизмунда-Августа (1545–1572). Москва, 1843. 482 с.
70. Жерела до історії України-Руси / за ред. М. Грушевського. Т. 8. Матеріали до історії української козаччини / укл. І. Крип'якевич. Львів, 1908. 407 с.
71. Volumina legum: Przedruk zbioru praw. T. 3. Prawa, konstytucje u przywileje Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego z wszystkich prowincyi. Petersburg, 1859. 472 s.
72. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): зб. док. і мат. / упор. Є. Гринів та ін. Київ, 1988. 288 с.
73. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть. *Український історичний журнал*. 1998. № 1. С. 3–24.

References

1. Symonenko, R. (2002). On the geopolitical factor in the history of Ukraine. Geopolitical aspects of the stateless period of Ukraine (XIV – first half of the XVII century). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 6, 5–31 [in Ukrainian].
2. Chaban, A. (1998). Problems of geopolitical features of ethno-social processes in the Middle Dnieper region in primary sources and research literature. *Visnyk cherkas'koho universytetu. Seriya: sotsial'no-humanitarni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: social and human sciences]*, 6, 3–8 [in Ukrainian].
3. Boyechko, V., Chaban, A. (1999). The role of border territories in the process of the genesis of the Cossacks. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 48–63 [in Ukrainian].
4. Mykhailiuk, Yu. (2011). Southern Kyiv region in the 14th – 16th centuries: state administration and public self-government. Cherkasy [in Ukrainian].
5. Ivangorodsky, K. (2004). Zaporozhian Sich in ethnosocial processes of the second half of the 16th – first half of the 17th centuries. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya: Istoriya [Bulletin of Cherkasy University. Series: History]*, 61, 3–16 [in Ukrainian].
6. Ivangorodsky, K. (2007). The civilization phenomenon of the Ukrainian Cossacks in the ethnosocial transformations of the Great Border (15th – 17th centuries). *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini [New studies of monuments of the Cossack era in Ukraine]*, 16, 253–259 [in Ukrainian].
7. Vyrsky, D. (2022). The beginning of modernity: the second wave of globalization, the end of the Old Order and Ukraine (15th – mid-19th centuries). Kyiv [in Ukrainian].
8. Serczyk, W. (1984). In distant Ukraine (History of the Cossacks until 1648). Krakow [in Polish].
9. Rudnytsky, S. (1994). Why do we want an independent Ukraine. Lviv [in Ukrainian].
10. Pułaski, K. (1887). Wild Fields. *Pulaski K. Sketches and historical searches*. Krakow, 3–68 [in Polish].
11. Cherkas, B. (2006). Ukraine in the political relations of the Grand Duchy of Lithuania with the Crimean Khanate (1515–1540). Kyiv [in Ukrainian].
12. Russian Historical Library, published by the Imperial Archeographic Commission. Vol. 30. Lithuanian Metrics. Yuryev, 1914 [in Russian].
13. Herberstein, S. (1988). Notes on Moscovia. Moscow [in Russian].
14. Acts related to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeological Commission. (1865). Vol. 2. St. Petersburg [in Russian].
15. Possevino, A. (19983). Historical writings about Russia in the 16th century. Moscow [in Russian].
16. Diary of the Lublin Diet of 1569. (1869). St. Petersburg [in Russian].
17. Dashkevich, N. (1885). Notes on the history of the Lithuanian-Russian state. Kyiv [in Russian].
18. Yakovenko, N. (1993). Gains and Losses of the Union of Lublin. *Kyivska Starovyna*, 3, 77–85 [in Ukrainian].
19. Koyalovich, M. (1863). The Union of Lublin or the Last Union of the Principality of Lithuania with the Kingdom of Poland at the Lublin Diet in 1569. St. Petersburg [in Russian].
20. Yavornytsky, D. (1991). Hetman Petro Konashevich Sahaidachny. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
21. Golobutsky, V. (1994). Zaporozhye Cossacks. Kyiv [in Ukrainian].
22. Alekberli, M. (1957). Khotyn War (1621). Chernivtsi [in Russian].
23. Kulish, P. (1874). Polish Colonization of South-Western Rus. *Vestnyk Evropy [Herald of Europe]*, II/3, 5–35 [in Russian].
24. Panashenko, V. (1989). The Crimean Khanate in the XV–XVIII centuries. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 1, 54–56 [in Ukrainian].
25. Chronicle of Gadyach colonel Hryhoriy Hrabynka. (1854). Kyiv [in Russian].
26. Alekberly, M. (1961). The struggle of the Ukrainian people against the Turkish-Tatar aggression in the second half of the 16th – the first half of the 17th centuries. Saratov [in Russian].
27. Ivangorodsky, K. (2006). Ethnodemographic processes on the Great Border in the context of relations between the Ukrainian and Crimean Tatar communities (XVI–XVII centuries). *Transdnieper Ukraine: historical processes, events, figures: collection of scientific works*, 4, 62–71. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
28. Ivangorodsky, K. (2006). The problem of yasir in the context of intercommunity relations between Ukraine and the Crimean Khanate (XV–XVII centuries). *Ukrayina soborna [United Ukraine]*, 4/2, 3–12. Kyiv [in Ukrainian].
29. Skrynnikov, R. (1975). Ivan the Terrible. Moscow [in Russian].
30. Inalzhik, G. (2002). The struggle for the East European Empire. 1400–1700. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidnyy Yevropi [Ukraine in Central Eastern Europe]*, 2, 119–135. Kyiv [in Ukrainian].
31. Cherkas, B. (2003). Ukraine in the political relations of the Grand Duchy of Lithuania with the Crimean Khanate (1502–1540): abstract of the PhD dissertation (historical sciences). Kyiv [in Ukrainian].
32. Kulysh, P. (1874). History of the Reunification of Rus: in 3 vols. Vol. 1. St. Petersburg [in Russian].
33. Chaban, A. (1999). Middle Dnieper: in 2 vol. Vol. 1. Cherkasy [in Ukrainian].
34. The truth about the union: collection of documents and materials. (1965). Lviv [in Ukrainian].

35. Lyubavskii, M. (1892). Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-Russkogo goudarstva until the publication of the First Lithuanian Statute. Moscow [in Russian].
36. Yakovlev, A. (1907). Governors, state officials and elders of the economic castle of Cherkassy at the end of the 15th and 16th centuries. [Print from the magazine "Ukraine"]. Kyiv [in Ukrainian].
37. Collection of the Imperial Russian Historical Society. Vol. 41. Monuments of diplomatic relations of the Moscow State with the Crimean and Nogai hordes and with Turkey, part 1. (1884). St. Petersburg [in Russian].
38. Yakovenko, N. (1993). The Ukrainian nobility from the end of the 14th to the middle of the 17th century (Volyn and Central Ukraine). Kyiv [in Ukrainian].
39. Complete collection of Russian chronicles. Vol. 13. Patriarchal or Nikon chronicle. (1965). Moscow [in Russian].
40. Archiwum Domu Sapiehow. Vol. 1. Letters from 1575–1606. (1892). Lwiv [in Polish].
41. Lepyavko, S. (1999). Ukrainian Cossacks in international relations (1561–1591). Chernihiv [in Ukrainian].
42. Krypyakevich, I. (1908). Cossacks and Batory's freedoms. *Sources to the history of Ukraine-Rus*. Vol. 8. Materials to the history of the Ukrainian Cossacks. Lwiv [in Ukrainian].
43. Sobieski, Yakov. (1896). History of the Khotyn campaign of 1621. *Memoirs related to the history of Southern Rus*, 2, 40–126. Kyiv [in Russian].
44. Letters of Stanisław Żółkiewski, the chancellor of the crown and hetman with his coffin. (1861). Lviv [in Polish].
45. Serhiychuk, V. (1991). In the name of the Zaporozhian Army. Ukrainian Cossacks in international relations of the 16th – mid-17th centuries. Kyiv [in Ukrainian].
46. Serczyk, W. (1979). History of Ukraine. Wrocław [in Polish].
47. Sas, P. (1998). Political culture of Ukrainian society (end of 16th – first half of 17th centuries). Kyiv [in Ukrainian].
48. Lyubavsky, M. (1895). The initial history of the Little Russian Cossacks. *Zhurnal mynysterstva narodnoho prosveshchennya [Journal of the Ministry of National Education]*, 7, 217–244 [in Russian].
49. Domanytskyi, V. (1905). Cossacks at the turn of the 16th–17th centuries. (1591–1603). Lviv [in Ukrainian].
50. Storozhenko, I. (1997). "Military Doctrine" of the Zaporozhian Sich of the late 16th – first half of the 17th centuries. *Zaporozhian Cossacks in Ukrainian History, Culture and National Self-Consciousness: Materials of the International Scientific Conference*. Kyiv; Zaporizhzhia, 27–33 [in Ukrainian].
51. Lviv Chronicle. (1971). *Bevzo O. A. Lviv Chronicle and Ostroz Chroniquer*. Kyiv, 99–124
52. Hejdenzstejn, R. (1857). Dzieje Polski od smierci Zygmunt Augusta do roku 1594. Vol. 2. Petersburg [in Polish].
53. Materials for the essay on the hetmanship of P. K. Sahaidachny [comp. I. Kamanin]. (1901). *Chtenyya v ystorycheskom obshchestve Nestora letopysta [Readings in the historical society of Nestor the chronicler]*, 15/3, 126–177 [in Russian].
54. Listy Stanisława Żółkiewskiego: 1584–1620. (1868). Krakow [in Polish].
55. Chukhlib, T. (2003). The Pereyaslav Treaty of 1654 in the context of the international establishment of the early modern Ukrainian state: causes, conclusion, consequences. Part 1. The Zaporozhian Army – a "collective vassal" in the system of European monarchies (mid-16th century – 1630s). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 68–81 [in Ukrainian].
56. Documents of Russian Archives on the History of Ukraine. Vol. 1. Documents on the History of the Zaporozhian Cossacks 1613–1620. (1998). Lviv [in Ukrainian].
57. Reunification of Ukraine with Russia: in 3 vol. Vol. 1. 1620–1647. (1953). Moscow [in Russian].
58. Biedrzycka, A., Kaczmarczyk, J. (1998). Kozacy zaporoscy w wojnie Hocimskiej 1621 roku. *National Liberation War of the Ukrainian People in the Middle of the 17th Century: Politics, Ideology, Military Art*. Kyiv, 62–80 [in Polish].
59. Hrushevskiy, M. (1995). History of Ukraine-Rus. Vol. 7. Cossack Times – up to 1625. Kyiv [in Ukrainian].
60. Kostomarov, N. (1861). Truth to the Poles about Rus. *Osnova [Basis]*, 10, 100–112 [in Russian].
61. Sentence about the appeasement of the Zaporozhian Army by one Polish nobleman [Mytsyk, Yu. (1999). Two Publicistic Treatises on the Causes of the National Liberation War of the Ukrainian People in the Middle of the 17th Century]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 6, 125–128 [in Ukrainian].
62. Boyko, I. (1966). Once again about the nature of national liberation wars in the era of feudalism *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 84–87 [in Ukrainian].
63. Antonovych, V., Bets, V. (1883). Historical figures of South-Western Russia in biographies and portraits. Kyiv [in Russian].
64. Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences. Vol. 1. Discharge order. Moscow table. 1571–1634. (1890). St. Petersburg [in Russian].
65. Golubev, S. (1883). Petr Mohyla and his companions (Experience of historical research). Vol. 1. Appendices. Kyiv [in Russian].
66. Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine. Fund 1. General Literary Materials. File. 13402. P. A. Kulish. Materials for the History of the Reunification of Russia. Vol. 2. [in Ukrainian].
67. Shcherbak, V. (2000). Ukrainian Cossacks: Formation of a Social Class. The Second Half of the 15th – the Middle of the 17th Centuries. Kyiv [in Ukrainian].
68. Antonovich, V. (1863). Studies on Cossacks by Acts from 1500 to 1648. Kyiv [in Russian].
69. Ambassadorial Book of Metrics of the Grand Duchy of Lithuania: in 2 vols. Vol. 1. Diplomatic Relations of Lithuania in the State of King Sigismund-Augustus (1545–1572). (1843). Moscow [in Russian].
70. Sources for the history of Ukraine-Rus. Vol. 8. Materials for the history of Ukrainian Cossacks. (1908). Lviv [in Ukrainian].
71. Volumina legum: Reprint of the collection of laws. Vol. 3. Laws, constitutions and privileges of the Kingdom of Poland, the Grand Duchy of Lithuania and all its provinces. (1859). St. Petersburg [in Polish].
72. Struggle of Southwestern Rus and Ukraine against the expansion of the Vatican and the union (10th – early 17th centuries). (1988). Kyiv [in Ukrainian].
73. Smolii, V., Stepankov, V. (1998). Ukrainian National Revolution of 1648–1676 through the prism of centuries. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 3–24 [in Ukrainian].